ISSN: 2645-8837
HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
HUMANITAS – International Journal of Social Sciences
2023, *11*(21), 170-185

İstanbul Hatıralar ve Şehir ile *Bir Ruh Macerası* Adlı Anılarda Hizmetçiler/Hizmetkârlar[1]

Derya KILIÇKAYA[2]

Öz

İstanbul Hatıralar ve Şehir 2003'te yayımlanan bir hatıra kitabı ve denemedir. Bu eserde, Orhan Pamuk'un yaşadığı evde çalışan hizmetçi Esma Hanım, kimi zaman gösterdiği aşırı şefkatli bir sarılışla onu memnun ederken kimi zaman da Allah'la ilişki kurmak için her fırsatı değerlendiren şahsiyetiyle, Pamuk'a öfkeyle karışık bir huzursuzluk verir. 1941-2014 arasında yaşayan Ayşe Şasa ise gençlik yıllarında geçirdiği şizofreni ile hatırda kalan önemli bir senaristtir. Yeşilçam'da birçok senaryoya imza atmış Şasa'nın, çocukluk ve gençlik yıllarında etrafında bulunan hizmetkâr ve müstahdemler, ilgi çekicidir. Onun da 2009 yılında basılan *Bir Ruh Macerası* eserinde görüleceği üzere, ecnebi hizmetkârlar ile Müslüman müstahdemlerin hayata farklı bakış açıları Şasa'ya tesir etmiştir. Bu yazıda, benzer muhitlerde ve ailelerde yetişen Pamuk ve Şasa'nın hizmetkârlar etrafındaki hayatları, eserlerinden hareketle karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler

İstanbul Hatıralar ve Şehir
Bir Ruh Macerası
hizmetçi
Orhan Pamuk
Ayşe Şasa

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 13.09.2022
Kabul Tarihi: 29.12.2022
Doi: 10.20304/humanitas.1174468

Servants / Maids in Memories of *Istanbul Memories and the City* and *A Spirit Adventure*

Abstract

Istanbul Memories and the City is a memoir published in 2003. In this work, Esma Hanım, the maid who works in the house where Orhan Pamuk lives, sometimes pleases him with an extremely affectionate hug, and sometimes gives Pamuk an uneasiness mixed with anger, as she takes every opportunity to establish a relationship with God. Ayşe Şasa, who lived between 1941 and 2014, is an important screenwriter who is remembered for her schizophrenia in her youth. The servants around Şasa, who has signed many scenarios in Yeşilçam, are interesting during her childhood and youth. As can be seen in her remarkable work titled *A Spirit Adventure,* which was published in 2009, the different perspectives of foreign servants and Muslim employees had an impact on Sasa. In this article, the lives of Pamuk and Şasa, who grew up in similar neighborhoods and families, will be discussed comparatively based on their works.

Keywords

Istanbul Memories and the City
A Spirit Adventure
servant
Orhan Pamuk
Ayşe Şasa

About Article

Received: 13.09.2022
Accepted: 29.12.2022
Doi: 10.20304/humanitas.1174468

[1] Bu makaleyi, 11 Nisan 2020'de 22 yaşında koronadan kaybettiğim İTÜ Uçak Mühendisliği son sınıf öğrencisi kardeşim Emircan Kılıçkaya'ya ithaf ediyorum.

[2] Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, Kocaeli/Türkiye, derya.kilickaya@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5964-5485

Giriş

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında ortaya çıkan belli bir zümre, dini yanlarında çalışan müstahdemin, hizmetkârın bağlandığı bir hurafe olarak görmüştür. Başörtüsü, gelenek ve namaz ise alt zümrenin / topluluğun simgeleri olarak görülmüştür (Şeker, 2009). Bir senarist ile bir yazarın anılarının incelenmesini, yetişme biçimlerindeki benzerliklerin ortaya konmasını amaçlayan bu makalede ise öncelikle, Türk kültüründeki hizmetçi / hizmetkâr kavramı hakkında bilgi verilecektir.

Kınalızade Ali Çelebi tarafından 1565'te yazılan *Ahlâk-ı Alâî* adlı kitapta aile üyeleri içinde sayılan hizmetçiler, üçe ayrılmıştır: hür olan çoluk çocuk, köle ve cariyeler (Balcı, 2022, s. 450) Avrupa'da ise bugünkü anlamda ücretli bir iş kolu olarak hizmetçilik, XIX. yüzyılda yaygınlaşır. Bu mesleğin zamanla özellikli hâle geldiği, sadece bir odaya mahsus hizmetçilerin varlığı ile de anlaşılabilir. Yatak odalarından sorumlu hizmetçiler buna örnek olarak verilebilir. Bu hizmetçileri çağırmak için ise yatak odalarına özel çanlar konmuştur: "(…) baş hizmetçi İngiltere'de 'Lord Chamberlain' adıyla görevlendirilmekteydi. Bu görev bugün hâlâ Avrupa'daki birçok kraliyet hanesinde yer almaktadır" (Demirarslan, 2020, s. 865). Müslüman hanelerde ise Batılılaşmanın etkisiyle 19. yüzyıldan itibaren ücretli ev hizmetçileri çalıştırılır. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumunda, kölelikle ilgili algılar değişir ve kölelik karşıtı söylemler de güçlenir. Dolayısıyla bu dönemde kölelerin yerini, artan bir şekilde hizmetçiler alır.

19. asırda köleliğe karşı söylemler güçlense de kölelerin yerini hizmetçi olarak kullanılan ahretlikler \ beslemeler almaya başlar. Besleme veya ahretlik, boğaz tokluğuna hizmet eden kıza denir. Devlet-i Aliyye'de, bir müddet sonra cariyelerin yerini, besleme denen kız çocukları almıştır. Ahretlikler, genellikle taşralı kız çocuklarından oluşur ve büyük şehirlere Anadolu'dan getirilirler. Ahretliklerin İstanbul'da hizmetçi olarak kullanılmaları ise 1840'lı yılların ortalarında yükselişe geçer (Kılıçkaya, 2021, s. 70-74). Tanzimat sonrası Osmanlı Türk toplumunun varlıklı aileleri; hizmetçiler, aşçılar, mürebbiyeler edinmeye başlarlar. Batı medeniyetinin modern dönemi olarak görülen modernite birlikte ise kadınlar, çalışma hayatına girerken toplumsal yapının durumu onaylamayacağının farkındadırlar. Çözüm olarak ev içi mekânlarda çalışmayı devam ettirirler. Kadınlar; hizmetçilik, mürebbiyelik, öğretmenlik gibi ev içinde işlerde çalışarak kendilerine sığınma mekânları oluştururlar (Karaca, 2013, s. 1821). İstanbul'un sürekli artan ve 19. yüzyılın sonunda bir milyona yaklaşan nüfusu, genişleyen memurlar sınıfı ve daha mütevazı bir yaşama sahip kesimlerin de hizmetçi edinme eğilimi, kız çocuklarının emeğine duyulan talebi artırır

(Kılıçkaya, 2021, s. 75). 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında ise hizmetçiler, ders kitaplarında dahi konu edilmeye başlanır. Efendilerin hizmetçilere karşı, hizmetçilerin efendilere karşı tutumları hakkında bilgi veren ahlak kitapları yazılır (Üzüm, 2021). 1911 yılında Ahmet Ziya ve Ali Haydar'ın yazdıkları *Yeni Malumat-ı Medeniyye* adlı kitapta ise "Hizmetçilerin Vazifeleri" başlıklı bir bölüm yer almaktadır: "Hizmetçilerin efendilerine hürmet etme, görevlerini hakkıyla yerine getirme ve çocukların terbiyesine yardım etme gibi görev ve sorumlukları ile gayretli ve namuslu hizmetçilerin kendilerini sevdireceği böylelikle o ailenin bir parçası olacağı da belirtilmiştir" (Kuş, Arık, Altunok ve İridağ, 2018, s. 361). 1950'lerden sonra ise zaten toplumda eskiden beri var olan hizmetçiler, apartman denilen modern konutların içinde yer almaya başlarlar. Kimse kimseyi tanımasın diye yapılan apartmanlar, Sanayi Devrimi'nin bir ürünüdür (Ökten ve Sayar, 2022). Aslında bireyi yalnız bırakmak için inşa edilen apartmanlarda, hizmetçilerin bulundurulması ilgi çekicidir. Modernite, her ne kadar bireyi yalnızlaştırmaya çalışsa da insan, fıtratında olan cemaat olma özelliği dolayısıyla, farkına varmadan modernitenin bu tutumuna karşı savaş açar: "Rönesans'la yola çıkan Batılı düşünce ve duygu hayatı, farklı evreleri geçirerek günümüze kadar erişmiştir. Bugün dünya üzerinde sözü edilen bu evrelerin sonucu olarak erişilen bir medeniyet düzeyi modernite olarak isimlendiriliyor" (Ökten, 2022, s. 104). Apartmanlarda savunmasız ve yalnız bırakılmaya çalışılan bireyler, farklı vazifeler verdikleri diğer insanları / hizmetçileri, apartmanın içine dâhil ederler. Böylelikle, modernitenin aslında hiç de istemediği bir birliktelik ve dayanışma meydana gelir. Hizmetçiler, insanın yalnız kaldığında zayıf olduğunu, ancak toplumla beraber olduğunda güçlü olduğunu bilen modernitenin, hiç hesaba katmadığı kimseler olarak değerlendirilebilir. Bilhassa, konak hayatından apartman yaşamına geçen ailelerin, eski alışkanlıkla evlerinde hizmetçi odası bulundurmak istemeleri, moderniteye karşı verilen mücadelenin bir tezahürü gibidir. Bu yüzden, apartmanlara hizmetçi odaları dahi yapılmıştır: "Genellikle bu yeni nesil yapı türünün kullanıcıları konaklardan taşınan üst ekonomik gruba mensup aileler oldukları için oldukça büyük m2'lerde inşa edilmişler ve yine eski konak alışkanlıklarının devamı olarak ailenin hizmetçileri için de mekânlara gereksinim duyulmuştur" (Görgülü, 2012, s. 98-99). Hizmetçi bulundurmanın moda hâline gelmesiyle, gazetelerde hizmetçiler için ilanlar verilmeye başlanır. Bu hizmetçilerin büyük bir çoğunluğu, İstanbul'a kırsaldan gelen insanlardır. Hizmetçilik, 1950'lerden sonra aslen köylü olan insanların yaptığı, apartmanlarda yaygınlaşan popüler bir meslek hâline gelir. Apartman kavramı ile hizmetçi mefhumu öylesine bütünleşir ki bir zaman sonra, hizmetçi için yeri olan apartman dairelerinin kiraları daha yüksek olmaya başlar. Artık, "elit" evlerde hizmetçi olarak çalışan kimseler vardır. Tıpkı elit Osmanlı hanelerinde olduğu

gibi, bu apartmanlarda da evin sahibesi ev işleriyle doğrudan ilgili değildir. O, hanede sadece hizmetçilerin görevlerini düzenleyip çekip çevirmekle yetinmektedir. Zarif ve lüks apartmanların hizmetçileri, sadece ev içinde değil apartmanların giriş katında yer alan çamaşırhanelerde de çalışırlar. Çünkü çamaşırları yıkayanlar daire sahipleri değil, hizmetçilerdir. Buna rağmen mahallerin orta gelirli hanelerinde, daire sahibi kadınlar kendi çamaşırlarını kendileri yıkamaya devam ederler. Ancak, zengin hanelerin içinde yemek pişirme, temizlik, çamaşır yıkama ve ütüleme gibi ev işlerini halleden, çoğunlukla da yatılı olan hizmetçilerdir. Sırf bu yüzden, apartmanların mutfakları küçük yapılmaktadır. Çünkü burada, hanenin kadın reisi değil, aşçı ve hizmetçiler çalışmaktadır (Rouen, 2017, s. 33-47). Hâl böyle olunca, bu mekâna gereken genişlik de sağlanmamıştır. Hasılı hizmetçi edinme, zaman içerisinde zenginliğin bir göstergesi hâline dönüşmüştür. Aşağıda ise varlıklı ve hizmetçili ailede yetişmiş iki mühim şahsiyetin hayatları hakkında bilgi verilecektir.

Varlıklı ve Hizmetçili Ailelerin Çocukları: Orhan Pamuk ve Ayşe Şasa

Orhan Pamuk, 1952 senesinde İstanbul'da doğmuştur. Ayşe Şasa ise 1941'de yine bu şehirde dünyaya gelir. Her ikisi de İstanbul'un sosyetik, monden, aristokrat yapıdaki aileleri içinde yetişmişler ve Türk burjuvazisinin tipik evlerinde büyümüşlerdir. Benzer nitelikteki aile ortamında ve muhitte bulunmalarına rağmen şahsiyetlerinin farklı oluşu, karşılaştıkları olaylar ve bu olaylar karşısındaki tutumları nedeniyle de bir o kadar farklılık gösterirler. Ayşe Şasa, kırk yaşından sonra insanı, Allah'a kavuşma makamına (tevhid) götüren manevi bir yol olan tasavvufa meyledecek ve benliğini tasavvuf ile dönüştürecektir (Soysal, 2021, s. 114-128). Pamuk'un çocukluğu ve gençliği, kitabında belirttiğine göre karanlık, kasvetli ve gölgelerle kaplı evlerde geçmiştir. Onun, bulunduğu mekânlardan korku duymamakla birlikte, sıkıldığı ise bir gerçektir. Pamuk'u korkutmayan bu evler / apartmanlar, tekinsiz görünümleri ile dikkat çeker. Pamuk; tekinsiz, ürpertici, karanlık ve kasvetli gotik mekânlarda büyümüştür (Kılıçkaya, 2023, s.6). Orhan Pamuk gibi, zengin bir İstanbullu ailenin içine doğan Ayşe Şasa'nın çocukluğu ise Çiftehavuzlar'da bahçeli yazlık bir köşkte geçer. Ancak bu bahçedeki ağaçlar ve çiçekler, ona kapalı bir âlem olarak görünür. Öyle ki bir müddet sonra Ayşe Şasa için tabiat, kasvet verici bir unsura dönüşür. Tabiatın insana kasvet verme nedenini ise mürebbiyelerden / dadılardan gördüğü yapay terbiye ile ilişkilendirir: "Çünkü bir insanı devamlı yapayalnız, yapay bir terbiye altında tabiatın içinde tutarsanız, başka çocuklarla temasını keserseniz, gerçekte onun tabii gelişimini engellersiniz. Gönlüne inşirah vermesi gereken tabiat bile ona korku vermeye başlar" (Şasa, 2022, s. 33). Orhan Pamuk ve ailesine hizmet etmiş Esma Hanım ise aşağıda fotoğrafta görüleceği üzere, mütevazı bir Türk hanımı

görünümündedir. Eserde, hizmetçi olduğu belirtilse de Pamuk'un anlattıklarından hareketle, onun aynı zamanda dadı ve bakıcı da olduğu söylenebilir. Ayşe Şasa'nın hayatına giren dadıların, Pamuk'un eserinde şefkatli yönüyle ön plana çıkarılan bu Esma Hanım'dan farklı olarak baskıcı oldukları görülür. Bu baskı, onun tüm hayatını etkiler. Üstelik bu dadılar, ya Yahudi ya da Hristiyan'dır: "İstenmeyen, aşağılanan biriydim. Evdeki dadılar rejiminin üstüne okuldaki garipliğim çöküyor ve eziklığim katmerleniyor" (Şasa, 2022, s. 48).

Şekil 1. Orhan Pamuk, Esma Hanım ile birlikte.

Pamuk'un ailesinde, büyük aileyi teşkil eden küçük çekirdek ailelerden her birinin bir hizmetçisinin olduğu görülür. Esma Hanım, Orhan Pamuk'un çekirdek ailesinin hizmetçisi iken İkbal Hanım ise halasının hizmetçisidir. Aileler arasındaki hesaplaşmalar ve imalar, hizmetçilere de sirayet eder. Çekirdek aileler, kendi içinde mücadele ederken hizmetçilerin de aynı çekişmeyi üzerlerine vazife olarak aldıkları görülür. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla, Orhan Pamuk'un hayatında önem teşkil eden sadece bir hizmetçi olmuştur. O da kimi zaman dadı / bakıcı kimi zaman da hizmetçi vazifesini üstlenen Esma Hanım'dır. Ayşe Şasa'nın ise küçük yaşlarından itibaren etrafı hep farklı hizmetkârlarla sarılı olmuştur. Asrilik özentisi ve "modern" insan olma arzusu dolayısıyla, onun ailesinde yemek pişiren ve çocuk bakan kadın hakir görülmüştür. Ayşe Şasa'nın babası, bu görüşte olduğunu açıkça dile getirir:

> Babam, annemle övünürdü. 'Biz modern insanlarız; ben annenizle yemek pişirsin, çocuk baksın diye değil arkadaşlık etsin diye evlendim.' derdi. Yani geleneksel ev hanımı annelik rolünü aşağı görürdü. Bu Osmanlı'nın son dönemlerinde 'Kadın yemek kokmamalı.' gibi sözler dolanırdı (Şasa, 2022, s. 62).

Tamamen bir "süs kadını" olması istenen kadın / anne, Şasa'ya göre erkeğin yanında süslü bir refakatçiden ibaret olarak görülmüştür. Dolayısıyla roller karışmış, köksüzleşilmiştir. Annesinin kendisine karşı gösterdiği ilgisizliğin acılarını tüm hayatında çeken Şasa, annenin geleneksel rolünün dışlanması yüzünden, kişinin başına neler gelebileceğinin de acı bir örneğini teşkil eder. Anne olmayı becerememekten öte, anneliğe razı olmayan yapısıyla bu kadın tipi, elbette yemek yapımını da çocuk bakımını da hizmetkârlara yükleyecektir. Ancak

Şasa'ya dadılık ve bakıcılık yapan kişilerle, hizmetkârları birbirlerinden ayırmak gerekir. Şasa'nın, hizmetkârlardan ayrı olarak mürebbiyeleri vardır. Dolayısıyla, Şasa'dan bahsederken bu Yahudi ve Hristiyan mürebbiyeler ile Müslüman hizmetkârları birbirinden ayırmak gerekir:

> Küçük yaşlarımdan beri hatırlıyorum evde hep müstahdem olurdu. Hizmetçiler, aşçılar, şoför, kotranın kaptanı bazen dört-beş-altı kişi müstahdem. Bu insanlar sade yaşayan; çoğu inançları olan klasik halk tipleriydi. Ben duygusal olarak bir aidiyet söz konusuysa hep o taraf meylederdim. Hep o insanlara bir sevgi duyar, onlarla bir ittifak kurmaya çalışırdım, hep onlara sığınırdım. Onların anlayışına, onların sevgisine… Ta baştan beri böyle bir şey vardı. Kendimi onlarla aynı safta görürdüm. Çok tuhaf bir şekilde daha sonra bu insanların hâllerinde, gözlerinde, davranışlarında hep bir yumuşaklık görmüştüm. Bu nerden geliyor? Tabii ki İslam'dan gelen bir şey… Yani çok taklidi bile olsa bizim halkımızda gelenekten gelen bir yumuşaklık, bir tabiilik var. Bir acıma, bir affedicilik, bir hakseverlik… (Şasa, 2022, s. 62).

Pamuk'un babası, bazen uzak yerlere gitmek suretiyle ortadan kaybolur. Onun uzun zaman eve gelmeyişi, çocuklar üzerine olumsuz tesir eder. Çocuklar, bu eksikliğin farkındadırlar, unutmazlar, ama onları soru sormaktan alıkoyan kalabalık ve hizmetçiler sayesinde, unutmuş gibi yaparlar. Hizmetçi Esma Hanım'ın aşırı şefkati ile bir nebze de olsa kederden uzak dururlar:

> Büyük bir apartmanda amcamlar, halamlar, babaannem, aşçılar, hizmetçiler, hep birlikte kalabalık hâlinde yaşıyor olmamız bu eksikliği unutmadan, ama sormadan geçiştirmemizi kolaylaştırdı. Bazan unuttuğumuz şeyin kederini, hizmetçi Esma Hanım'ın aşırı şefkatli bir sarılışından, babaannemin aşçısı Bekir'in bir dediğimizi iki etmeyişinden ya da pazar sabahı Aydın amcamın bizi 52 Dodge arabasıyla Boğaz'a götürmeye fazla hevesli oluşundan anlardık (Pamuk, 2021, s. 80).

Çocuk Ayşe Şasa'nın bahtı ise Orhan Pamuk'unki gibi değildir. Baba yokluğu nedeniyle kederlenen Pamuk'a, kederini hizmetçiler, aşçılar ve akrabalar unutturmaya çalışırken Ayşe Şasa, hakikaten yapayalnızdır. Mürebbiyelerin eline teslim edilen çocuk, tek başına kalmış gibidir. Orhan Pamuk'un hayatında, çocukken evde sıkı bir ilişki kurduğu ağabeyi Şevket Pamuk vardır. Ağabey, okula başladığında ise çocuk Orhan, can sıkıntısı çekmeye başlar. Ayşe Şasa'nın ise kardeşi Bekir ile ilişkisi zayıftır. Aralarında çok az iletişim vardır. Zengin ve sosyetik anne baba, çoğu zaman evi terk edip giderler, vakitlerini dışarıda geçirirler. Ayşe Şasa ve kardeşine bakmakla yükümlü yabancı mürebbiyeler, evin alt katında eğlencelere dalar. Hepsi diğer ecnebi hizmetkârlarla başka bir odada toplanarak radyo dinlerler, sohbet ederler, eğlenirler. Çocukları ise erken saatte odaya kapatıp keyiflerine

bakarlar. Mürebbiyelerin, geceleri evdeki ecnebi hizmetkârlarla beraber radyo dinlemeleri, çocuk Ayşe Şasa'ya olumsuz bir şekilde yansır:

> İkinci Dünya Harbi'nin acılarını taşıyorlar, geceleri evdeki hizmetkârlarla beraber radyo dinliyorlar ve sürekli savaşın felaketlerini konuşuyorlar. Ölümden bahsediyorlar, bombalardan, yangılardan bahsediyorlar, korku verici olaylar anlatılıyor ve bunlar küçücük yaşımda, benim şuuraltımda, uzun süre hayatımı çok kötü şekilde etkileyecek çok derin bir tesir bırakıyor (Şasa, 2022, s. 31).

Çocukluğunda hafızasına kaydettiği, dört yaşındayken savaş yıllarında dinlenen radyolar, savaş travmaları, Şasa'da ileri yaşlarında görülecek yoğun bir "persekusyon kompleksi"ne yol açar. Yani incitileceğine, takip edileceğine ya da öldürüleceğine inanmaya başlar:

> 1980 senesinde İngiltere'ye ikinci defa gittiğimiz zaman, adeta zekâm çalışmıyordu, idrakim tamamen durmuştu. Biteviye beni meşgul eden düşünce: 'Düşmanlarım var, takip ediliyorum, hayatım tehlikede, yakınlarımın hayatı tehlikede…' şeklinde paranoid korkularım… (Şasa, 2022, s. 117).

Orhan Pamuk'un Pamuk Apartmanı'ndaki hizmetçisi, çocuğu yatağından kaldırıp giydirmekle de yükümlüdür. Bu konfora alışan çocuk, Cihangir'deki teyzesinin evinde kaldığı sırada evdeki hizmetçiden de aynı şeyi bekler, fakat aile efradı çocuğun beklemediği bir şekilde, bu isteği nedeniyle onu tersler: "Pamuk Apartmanı'ndan edindiğim bir alışkanlıkla, evdeki hizmetçiye 'Emine Hanıım, gel beni kaldır, giydir' diye buyurduğumda beklenmedik bir şekilde terslenmem beni sarsmıştı" (Pamuk, 2021, s. 86). Teyzesinin apartmanında, aynı zamanda yatak odası hizmetçiliğini de yapan Esma Hanım gibi birini bulamayan Orhan Pamuk'un, bu çok "özellikli" hizmetçisi dikkat çekicidir. Özellikli hizmetçiler, Osmanlının eski zengin köşklerinde de görülmüştür. Mesela yere düşen bir çöpü alıp maşa ile faraşa atmak için hizmetçi tutan Mihricemal Hanım, Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Geçmiş Zaman Köşkleri*'nde anlatılır (Uçman, 2010, s. 680). Orhan Pamuk, kendi apartmanlarında hizmetçi Esma Hanım'dan gördüğü şefkatli muameleye alışkın olduğundan, çocuk ruhuna bu terslenme ağır gelir. Hâlbuki diğer tarafta çocuk Ayşe Şasa, Pamuk'tan on yıl kadar önce, kendi evinde aynı şefkatli muameleyi ecnebi hizmetkârlardan göremeyecektir. Pamuk'un yaşadığı evlerin içi ışıksız, kasvetli ve tekinsizdir. Buna rağmen Pamuk'ta ev, her şeye rağmen en güvenli ortamdır. Ancak Ayşe Şasa için, aynı durum geçerli değildir:

> Hayır, ev sığınacağım bir yer olmadı hiçbir zaman. Çiftehavuzlar'daki evdeyiz. İlkokul, belki birinci sınıf… Bir gece, 'hırsız var' diye bir şayia çıkıyor. Evdeki mürebbiyeler, hizmetkârlar, hepsi evi bırakıp kaçıyorlar ve ben ikinci kattaki odamda yalnız kalıyorum. Ve korkudan,

> panikten kendimi pencereden atacak raddeye geliyorum, son anda vazgeçiyorum. Nice sonra annemle babam gece gezintisinden eve geliyorlar. Büyük bir ağlama nöbeti geçiriyorum; unutamadığım bir çaresizlik ve korku anıydı; tehlikedesiniz kimse yok yanınızda, samimiyetsiz insanlar sizi bırakıp gidiyorlar (Şasa, 2022, s. 41).

Pamuk'un eserinde anlattığına göre, "zenginler" için önemli olan hizmetçiler, günlük hayatın sıradan ve bayağı bir ayrıntısında kusur işlediklerinde öfkeye maruz kalabilirler. Bu durum, Pamuk'un ailesine hizmet eden hizmetçilerde değil de daha üst sınıf olan, yalı ve konaklarda yaşayan zenginler için çalışanlarda görülür. Eskiden bilhassa konaklarda, hizmetçilerin sayısı hane halkının sayısını geçebilmekteydi:

> Konak halkının büyük çoğunluğunu hizmetliler oluşturur. Hane sahiplerinin çok fazla olmamasına karşılık, konaktaki hizmetli sayısı iki-üç binlere kadar çıkabilmektedir. Özellikle vezirlerin ve üst makamdaki devlet adamlarının konaklarında hizmetli sayısı oldukça fazla tutulur. Konaklardaki hizmetli sayısının bu kadar fazla olması hem konakların büyük yapılar olmasından hem de bu durumun bir itibar meselesi olarak algılanmasından kaynaklanır (Dayanç ve Alan, 2008, s. 85).

Orhan Pamuk, kendi hizmetçilerinin herhangi bir öfkeye maruz kalmayıp bu konaklardaki çalışanların kalmasını ise bir eşitsizlik olarak görür:

> (Kesme şeker yerine toz şeker gelmesi, hizmetçi kızın yanlış renkte bir çorap giymesi ya da bir sürat teknesinin yalıya çok yakın geçmesi gibi) öfke ve saplantının da yardımıyla abartılıp bizleri unutturan çok önemli ve hiç bitmeyen bir konu hâline gelmesinden hissederdim bu eşitsizliği (Pamuk, 2021, s. 184).

Dolayısıyla çocuk ve genç Orhan Pamuk, kendilerinin bu "zenginler" kadar önemli olmadıkları sonucunu çıkarır. Kendi ailesiyle, yalı ve konaklarda yaşayan zenginler arasındaki eşitsizliği kavrar.

İstanbul Hatıralar ve Şehir'de, "Cumhuriyetle zenginleşen ve modernleşen, zenginleştikçe sekülerleşen ancak yine de gelenekle bağını koparmak istemeyen; öte yandan da geleneği sahiplenenlerden özellikle sınıfsal nedenlerle tedirgin olan hatta onlardan korkan seküler Türk burjuvazisin ev hâlleri" anlatılır (Cengiz ve Gürel, 2019, s. 943). Evlerin içinde ölüm, hiç düşünülmeyen, akla dahi getirilmeyen bir kavramdır. Çoğu insan ileriye dönük tasarılarında ölümü hiç düşünmez, bu dünyada ebedî yaşayacakmış gibi bir yaşama dileği sergiler. İçinde yaşanılan devlet işlerini dinden ayrı tutan yaşama ait ve dinden bağımsız bu dünyada iş, başarı, zenginlik, ün, cinsellik, mutluluktan çokça konuşulduğu hâlde, günlük hayatta ölümden hiç söz edilmemesi, sanki onun yok sayılması, bu tavrın açık belirtisidir (Duman, 2021, s. 94). Evlerde Allah için hiçbir şey yapılmaz. Allah için bir şeyler yapma

ihtiyacı duyanlar, aşçılar ve hizmetçilerdir. Bir de dışarıdaki yoksullardır. Pamuk'un da belirttiği gibi, bu apartmanlara / evlere bir maneviyatsızlık hâkimdir. Bunu kendisi de hatıra-denemesinde açıkça ifade eder. Benzer muhitin çocukları olan Orhan Pamuk ve Ayşe Şasa, dolayısıyla benzer şeyler yaşamışlardır. Orhan Pamuk'un eserini okumuş olan Şasa, şöyle der:

> Orhan Pamuk da söylüyor romanında ve hatıratında… Tanzimat yıllarından başlayarak kademe kademe dinden, gelenekten uzaklaşılıyor. Cumhuriyetin ilk yıllarında türeyen zümre, dini yanlarında çalışan mütahdemin, hizmetkârın bağlandığı hurafe olarak görüyor. Başörtüsü, gelenek, namaz alt zümrenin simgeleri gibi değerlendiriliyor. Hepimiz payımızı almıştık bu olumsuz havadan (Şasa, 2022, s. 62).

Bu iki insanın yaşadığı evlere, maneviyatsızlıkla beraber bir sevgisizlik de sirayet etmiştir. Allah'la ve dolayısıyla ölümle ilgilenen insanlar, konutlardaki hizmetçilerden ibarettir. Hizmetçi Esma Hanım'ın Allah'tan söz ederkenki inancı, çocuk Orhan Pamuk'un dikkatini çeker. Evdeki hizmetçilerin inanç ve alışkanlıkları ona tuhaf gelir:

> On yaşıma kadar kafamda çok belirgin bir Allah hayali taşıdım: Yüzü belirsiz, aşırı yaşlı, beyaz çarşaflar içinde çok muhterem bir kadın görüntüsüydü bu. (…) Bizim apartmanda bu görüntüyle yalnızca hizmetçiler, aşçılar ilgilenirdi. Allah'ın yalnız yoksullarla değil, apartmandaki bütün kalabalıkla ilgili olduğunu, en azından durumun kuramsal olarak böyle olması gerektiğini hissederdim biraz, ama bizler ona ihtiyaç duymayacak kadar talihliydik (Pamuk, 2021, s. 169).

İslamiyet'e göre, çocuğun içinde zaten fıtraten bir dinî duygu vardır. Duygu ve düşünceler, tutum ve davranışlar çocukluk döneminde şekillenir. Önemli olan, çocuğun kültür evreni ve bulunduğu çevredir. Var olan dinî duygu buna göre şekillenir. Pamuk'ta bu şekilde bir Allah hayalinin oluşması normaldir, çünkü içine girdiği kültür evreni, onun davranışının şekillenmesine, belirlenmesine yardım eder. O, Allah'ı yoksullarla ilişkilendirmek zorunda kalmıştır. Çünkü yaşadığı evin içinde, eğer birisinin dindar oluşundan yahut günde beş vakit namaz kılışından bahsedilirse bu hâl, yarı hayret ve küçümseme eşliğinde dile getirilir. Bu bahsediliş biçiminden hâliyle etkilenen çocuk Orhan Pamuk, kimi zaman da ters bir sonuç çıkararak insanların Allah'a inandıkları için yoksul kaldıklarını düşünmeye başlar. Ayşe Şasa'da ise durum daha farklıdır. İlk gençliğindeki hâlini "solcu, Marksist, kolejli, kimliğinin din hanesi boş ve ateist" olarak tarif eden Şasa'nın, inançlı biri olmamasına rağmen, ilginç bir şekilde "hakikat" kelimesine karşı bir ilgisi vardır. Bu kelimeyi, büyüleyici bulmakla beraber, anlamının ne olduğunu bir türlü kavrayamaz. Hep bir arayışın, esasen hakikat arayışının içerisindedir. On altı yaşındayken bir akıl hastanesinin önünden geçerken "hakikat" kelimesi

etrafında bilmeden ettiği bir dua, sonrasında kabul olacak ve bu kelime çevresinde hayatı değişecektir:

> Hatıratımı kayda geçirmek düşüncesi uyandığında aklıma ilk gelen ve beni hâlâ etkileyen bir olay var. Bence orada uç verdi… 16 yaşımdayım… Şişli'de La Paix Hastanesi'nin önünden geçiyorum. O dönemde inançlı biri de değilim, ama o hastanenin önünden geçerken içime bir şey doğuyor; bir dua değil de bir dilek, 'Hakikate vasıl olmama vesile olacaksa, yolumun bu hastaneden geçmesine razıyım.' demiştim içimden; niyet tutar gibi. 'Hakikat (truth)' kelimesine aşırı bir ilgim, abartılı bir merakım var (Şasa, 2022, s. 14).

Ayşe Şasa on dört sene sonra, arayışına vesile olacak bu hastaneye, otuz yaşındayken girer, yıl 1971'dir.

Hayalindeki o beyaz çarşaflı Allah tasavvurunu çok da kale almayan çocuk Orhan Pamuk ise hizmetçi Esma Hanım üzerinde durur. O, evde Esma Hanım'dan başka dinî vecibelerini yerine getiren kimseyi görmemiştir:

> Zaten hayalimdeki o beyaz çarşaflı yaşlı ve yumuşak varlığın bizim dileklerimize kulak asmayacağını da hesaba kitaba, matematiğe açık mantığımızla bilirdik. Onun için hiçbir şey yapmıyorduk çünkü. Oysa apartmandaki aşçılar, hizmetçiler ve tanıdık diğer bütün yoksullar, Allah'la ilişkiye geçmek için her fırsatı çalışkanlıkla değerlendiriyor, senede bir ay oruç tutuyor, bizim Esma Hanım, bizlere hizmet etmekten kalan vakitlerinde, küçük odasına seccadesini serip namaz kılıyor, sevinç, keder, mutluluk, korku ve öfke anlarında, hatta bazan kapıyı açarken, kaparken, bir şeyi ilk defa ya da son defa yaparken ve başka pek çok fırsatta O'nu hatırlıyor, adını anarak bir şeyler fısıldıyordu (Pamuk, 2021, s. 170).

Hizmetçilerin ve diğer bütün yoksulların Allah'la ilişkiye geçmek için her fırsatı kollamaları, bazen Orhan Pamuk üzerinde tedirginliğe sebep olur. Pamuk'taki bu eksiklik ya da boşluk Yahya Kemal'in *Atik Valde'den İnen Sokakta* şiirinde vurguladığı gibi, kendisinde bir huzursuzluk ve suçluluk duygusu şeklinde tezahür eder (Cengiz ve Gürel, 2019, s. 944). İç sıkıntısından çok meraktan, yaşlı hizmetçi namaz kılarken onu birkaç kere dikkatle seyreder. Tedirgin olur. Bu tedirginliğin sebebini ise şöyle açıklar:

> Yoksulların, çaresizlerin Allah'la kurdukları bu ısrarlı ilişki onların yardıma muhtaç olduğunu hatırlatmaktan öteye gitmediği zamanlarda beni ve evdekileri fazla tedirgin etmezdi. Bizden başkalarına da güvendikleri, böylece 'yüklerini taşıyacak' başka bir güç olduğu için rahat ettiğimiz bile söylenebilir. Ama bu rahatlık, Allah'ı, bizim gibi olmayanların bir gün bize karşı kullanabilecekleri bir güç ya da en azından bir kıskançlık konusu yaparak bizleri bazan tedirgin de ederdi (Pamuk, 2021, s. 170).

Kapı aralığından onu seyreden çocuğun üzerinde, Esma Hanım'ın namaz kılışı olumsuz bir şekilde tesir eder. Pamuk, onu seyrederken nedenini tam çıkaramadığı bir öfkeye ve huzursuzluğa kapıldığını belirtir:

> Evde kimse olmadığı ve bir iş yapılmadığı zaman kılınan bu namazlar sırasında gölgeli odayı kaplayan ve arada bir dua fısıltılarıyla bölünen sessizlik de beni sinirlendirirdi. Pencerenin camında ağır ağır ilerleyen bir sineğe takılırdı gözüm. Sinek sırtüstü düşer, doğrulmak isterken telaşla çırpınan yarı saydam kanatlarının vızıltısı Esma Hanım'ın dua fısıltısına karışınca bu sinir bozucu oyunu bozmak ister, kadının başörtüsünü çekerdim (Pamuk, 2021, s. 170).

Çocuk Orhan Pamuk'un içinde kimi zaman bir huzursuzluk, kötülük etme isteği ve kıskançlık belirir. Nefsinin emrettiği şeyler olan bu duygular nedeniyle çocuk, namaz kılan Esma Hanım'ı hizmet için çağıran ev ahalisine, onun namaz kılmakta olduğundan bahsetmez. Böylelikle, onun kapılıp gittiği bu âlemle bir savaşa girmiş olur, çünkü bu âlemden kendisine kimi zaman tehditler gelmektedir: "'Namaz kılarken başörtümü çekersen elin taş kesilir.' derdi Esma Hanım" (Pamuk, 2021, s. 171). Bu tip tehditler, bir müddet sonra çocuk Orhan Pamuk'ta dinin bir batıl itikat olduğu düşüncesini oluşturur. Bilhassa hasta olduklarında doktora götürülmeyen ve gösterilmeyen hizmetçilerin, kendi başlarının çaresine bakmak için yaptıkları kocakarı ilaçları, onda dinin bir kör inanç olduğu düşüncesini kuvvetlendirir. Bu yüzden, onda din konusunda bir ilgisizlik ve alaycılık oluşur. Bunun temel nedeni, apartmandaki kalabalığın dine bakış açısıdır. İnananların Allah korkusunu anlamadan geçiştirmeyi yeğleyen bu kalabalık, onların inançlarını ve dinî alışkanlıklarını yoksul olmalarıyla ilişkilendirmekten öteye gidemezler.

Çocuk Orhan Pamuk'un içinde, dolduramadığı bir boşluk vardır. Dini merak eden çocuk, en çok da bütün bu camilerin neden yapıldığını sorgular. Eğer din yoksa camilerin varlığı anlamsızdır:

> Camiye ilk götürülüşüm, din ve İslam konusundaki temel önyargımı doğrulamaya yaradı. Resmi gezi değildi bu: Evde kimseciklerin olmadığı bir öğleden sonra, hizmetçi kadın Esma Hanım, ibadet aşkından çok, evde canı sıkıldığı için kimseden izin almadan beni camiye götürdü. Teşvikiye Camii'nde, Nişantaşlı zenginlere hizmet eden hizmetçiler, aşçılar, kapıcılar ve arka sokaklardaki küçük dükkân sahiplerinden yirmi otuz kişilik bir kalabalık bir ibadet havasından çok, bir dayanışma ve arkadaşlık ruhuyla halılara oturmuş, namaz vaktini beklerken fısıltıyla dedikodu yapıyordu (Pamuk, 2021, s. 173-174).

Görüldüğü gibi, Pamuk'taki manevi boşluğu hizmetçilerin inanç ve alışkanlıkları doldurmuştur. Ancak, çocuğun fıtratında var olan Allah ve din duygusunun gelişmesinde, hizmetçilerin hiçbir rolü olamamıştır. Ayşe Şasa'nın hayatına ise Barbara isimli "tipik bir

Nazi gibi davranan, çirkin, acuze görünüşlü, kriminal yüzlü" Alman bir dadı girer ve onu, Pamuk'un Esma Hanım'ının aksine kiliseye götürür:

> Barbara, Taksim'deki kiliseye götürüyor bizi. Çarmıha gerilmiş İsa ikonu önünde mum dikiyoruz, unutamadığım bir sahnedir. Ben bu sapsarı, üzeri kan pıhtılarıyla dolu bedenle müthiş bir özdeşlik kurmaya başlıyorum. Demek ki, küçük çocukları böyle endoktrine ediyorlar Hıristiyan dünyasında. Bugün bunu çok iyi anlıyorum, çünkü ben de bu süreçten geçtim. Yani İsa'nın bedeniyle, İsa'nın varlığıyla, İsa'nın acısıyla özdeşlik kuruyorsun. Daha sonra bu, etkisi altında kalacağım Hıristiyan literatürünün de oturacağı bir zeminin hazırlayıcısı oluyor. Bir suçluluk ve eziklik hâli; süfli bir ruh hâli… (Şasa, 2022, s. 43).

Çocukluğunda gittiği kiliselerde gördüğü bu figür, kendisini boğar. Buna rağmen, otuz yaşında akıl hastanesi La Paix'te yatarken Allah'a yakarma ihtiyacı duyar ve çarmıha gerili Hz. İsa figürünün yerini, bu sefer peygamberimiz Hz. Muhammed alır. 1980'lerin başında ise hayatında büyük bir değişim vuku bulur. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 1240)'nin *Fusûsu'l-Hikem* (1230) adlı eseri ile tanışır. İslam'ı öğrenir. Çocukluğunda içinde yaşadığı muhit ona İslam'ın, hizmetkârların dini olduğunu söylese de bunun böyle olmadığını anlar:

> Öğrendikçe, İslam'ın bana söylendiği gibi olmadığını anlıyorum… İslam, gençliğimde bana seyrettirilen 'Vurun Kahpeye' filminden ibaret değilmiş; benim bütün bilgim, orada gördüğüm softalar ve yobazlara dayanıyor çünkü… Çocukluğumda içinde yaşadığım muhitin dinle diyanetle pek ilgisi yok; İslam, müstahdemin dini gibi telakki ediliyor (Şasa, 2022, s. 133).

Şasa'ya gençliğinde, din adamı olarak nitelenebilecek kişilerden, onların inanış ve yaşayış biçiminden iğrendirme amacıyla ve ideolojiyi empoze etme gayesiyle yazıldığı anlaşılan *Vurun Kahpeye* (Halide Edip Adıvar-1926) gibi inkılapçı bir eserin (Çıkla, 2004, s. 439) sinema uyarlaması seyrettirilir. Dinden uzak bir şekilde yetişen Ayşe Şasa, yaşamının ileriki yıllarında ise samimi bir dervişeye dönüşecektir.

Orhan Pamuk ve Ayşe Şasa'nın yaşadıkları, benzer noktalar itibarıyla dikkate alındığında her ikisinin de problemli bir nesilden geldikleri söylenebilir. Onların çocukluk ve gençlik devrelerini yaşadıkları dönem, Cumhuriyet'in ilk kuşağı olarak nitelendirilebilir. Devlet-i Aliyye çoktan yıkılmış olmasına rağmen, Osmanlının son döneminde görülen kendi değerlerini küçük görme atmosferinin, Cumhuriyet'in ilk kuşağına sirayet ettiği görülür. Bu dönemde, çok büyük bir kimlik karmaşası yaşanmaktadır. Bütün değerler sorgulanır. Özellikle İstanbul'un belirli ailelerinde çok büyük bir Avrupa hayranlığı tezahür eder. Bu, beraberinde kendi değerlerini küçümsemeyi de getirir. 1947 doğumlu olan psikiyatr Mustafa Merter de Pamuk ve Şasa'nın ailesine benzeyen bir ailede dünyaya gelmiştir. Çok problemli bir nesilden geldiğini belirten Merter'in hayatında da dolayısıyla benzer kimlik bunalımları

görülür. Ancak o da Ayşe Şasa gibi, tasavvufla kendisini dönüştürmeyi başarmış bir isimdir (Merter ve Böhürler, 2019). Bu noktada, Pamuk ve Şasa'nın aile fertlerinin tutumları, bir kendine yabancılaşma ve tarihten kopma olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

İstanbul Hatıralar ve Şehir'de kimi zaman dadı kimi zaman da hizmetçi olarak tezahür eden Esma Hanım, Pamuk Apartmanı'ndaki hâliyle eski büyük konaklardaki kalfaları andırmaktadır. Uzun, koyu renk elbise üzerinde beyaz hizmetçi önlüğü, kafasında beyaz sargı ile Türk filmlerindeki tipik hizmetçileri andıran Esma Hanım, Orhan Pamuk'u her zaman çok seven, her fırsatta kucağına alıp okşayan, sokakta diğer insanlara onu "torunum" diye tanıtan biridir. Ancak *İstanbul Hatıralar ve Şehir*'in silik karakterlerindendir. Dindar bir hayat süren Esma Hanım'ın dindarlığının yanı başında, Pamuk ailesinin aşırı dindarlardan rahatsız olması durur. Bu tenakuz, hâliyle çocuk ve genç Orhan Pamuk'u rahatsız ve huzursuz eder. Esma Hanım ise huzursuz bir kadın değildir. Modern insanın huzursuzluğu ona sirayet etmemiştir. Evin içini kasvetli ve karanlık yapan onca unsura rağmen hizmetçi Esma Hanım, gölgeler içindeki bir nur gibidir. Hüznün, mutsuzluğun içinde yarı karanlık bir evde yaşayan aileye hizmet eden bu yaşlı hizmetçi kadınının, günlük hayatta neler yaptığına dair satırlar eserde çok azdır. Orhan Pamuk ise Esma Hanım'ın itikadını çok samimi bulmaz. İbadetlerini aşkla yaptığına inanmaz. Camiye can sıkıntısından gittiğini düşünür. İnsanları, camide dedikodu yapan kimseler olarak görür. Yetişme tarzı nedeniyle, maneviyata bakış açısı olumsuz olduğundan oradaki samimiyete inanmak istemez.

Ayşe Şasa ise Orhan Pamuk'la benzer bir muhitte yaşamasına rağmen, *Bir Ruh Macerası*'nda anlattığına göre, farklı şeylerle karşılaşır. Orhan Pamuk'u camiye götüren hizmetçi Esma Hanım'ın yerini, Ayşe Şasa'da kendisini kiliseye götüren dadılar alacaktır. Esma Hanım'ın samimi inancı, Orhan Pamuk üzerine tesir etmez. Ayşe Şasa'nın etrafında ise Yahudi ve Hristiyan dadıların / mürebbiyelerin ve ecnebi hizmetkârların dışında, yine silik olarak yaşayan Müslüman hizmetkârlar vardır. Onların davranışlarını, tavırlarını, gözlerindeki bakışı "yumuşak" olarak değerlendiren Şasa, hep bu yöne sığındığını itiraf etmiştir. Yani, Şasa'nın üzerinde dadı ve mürebbiyeler olumsuz bir tesir bırakırken Müslüman hizmetkâr ve müstahdemler ise "acıma", "merhamet" ve "hakseverlik" gibi duyguları uyandırmışlardır. Aynı muhitin bu iki insanının farklı yollara doğru gitmesinde, "hakikat arayışı" önemli bir yere sahiptir. Orhan Pamuk'un eserinden anlaşıldığı kadarıyla Pamuk, maneviyata olumsuz bakış açısını sürdürmeye devam etmiştir. Ancak Şasa, aradığı hakikat konusunda ısrarlı davranmış, müstahdemin ve hizmetkârın dini olarak kabul gören İslam'a gönül vermiş ve

samimi bir Müslüman portresi çizmiştir. İslam'ın bizi geri bıraktığına dair düşünceler arasında ve bir modernlik kisvesi altında yapılan telkinler etrafında yetişen Ayşe Şasa, hakikatin bunun tam tersi olduğunu idrak edecektir, fakat bunun için birçok bedel ödemesi gerekir. Ancak çok sonra, tüm yaşadıklarının tam anlamıyla bir "kahırdaki lütuf" olduğunu anlayacaktır.

Kaynakça

Balcı, Ş. (2022). Sisypos'un kadınları: Türk sinemasında beslemeler. *Erciyes İletişim Dergisi, 9*(1), 449-476.

Cengiz, K. ve Gürel, Ö. E. (2019). Fakirlerin Allah'ı, zenginlerin tanrısı: Orhan Pamuk romanlarında din ve maneviyat meselesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 59*(2), 940-988.

Çıkla, S. (2004). İnkılap edebiyatı. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi 8*/(90-91-92), 435-441.

Dayanç, M. ve Alan, S. (2008). Samiha Ayverdi'nin eserlerinde konak hayatı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 8*(1), 77-94.

Demirarslan, D. (2020). Tarihsel süreçte yatak odalarının gelişimi. *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi, 7*(52), 860-884.

Duman, M. Z. (2021). Dini inancın ontolojik dayanağı olarak ölüm olgusu ve ölümün teolojik izahı. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi, 17*(2), 81-100.

Görgülü, T. (2012). Türkiye'de "modernleşme" ve çok katlı konutlar. *Modernite ve mimari* içinde (s. 95-117). İstanbul: Esenler Şehir Düşünce Merkezi.

Karaca, Ş. (2013). Modernleşme dönemi Türk romanında evden kaçan ve eve sığınan kadınlar. *Electronic Turkish Studies, 8*(1), 1817-1827.

Kılıçkaya, D. (2021). Ahretlikten küçük beslemeye doğru yolculukta bir gazete hikâyesi ile bir şiirin incelenmesi. *Edebî Eleştiri Dergisi, Takvîm-i Vekâyi'den 1928 Yılına Süreli Yayınlar ve Edebiyat Özel Sayısı*, 66-81.

Kılıçkaya, D. (2023). İstanbul hatıralar ve şehir'de gotik bir unsur olarak karanlık ve kasvetli ev/apartman. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*. (1), 1-16.

Kuş, Z., Arık, B., Altunok, B. N. ve İridağ, A. (2018). 100 yılda ne değişti? Yeni malumat-ı medeniye ve günümüz vatandaşlık eğitimi ders kitabının karşılaştırılması. *Turkish History Education Journal, 7*(2), 344-371.

Merter. M. ve Böhürler A. (22 Ekim 2019). *Türk kahvesi* [Televizyon Programı]. İstanbul: TVNET.

Ökten, S. (2022). Modern batı medeniyeti üzerine bir deneme. *Lale Kültür Sanat ve Medeniyet Dergisi, 5,* 104-109.

Ökten, S. ve Sayar, K. (25 Ekim 2022). *Gönül sadası* [Televizyon Programı]. İstanbul: Erkam TV.

Pamuk, O. (2021). *İstanbul hatıralar ve şehir* (19. baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Rouen, A. (2017). 1950'lerin İstanbul'u: Konaktan apartmana. (B. N. Öz, Çev.). *Bir varmış bir yokmuş toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar* içinde (s. 33-47). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Soysal, E. G. (2021). Benliğin tasavvuf ile dönüşümü: Ayşe Şasa. *Külliye, 2*(2), 114-128.

Şasa, A. (2022). *Bir ruh macerası* (13. baskı). Yay. Haz. Leyla İpekçi, Meryem İlayda Atlas, Elif Betil Demirci, İstanbul: Timaş Yayınları.

Şeker, M. (18 Aralık 2009). Ayşe Şasa, sen çok yaşa [Gazete Makalesi]. İstanbul: *Yeni Şafak.*

Uçman, A. (2010). Geçmiş zaman peşinde bir İstanbul âşığı: Abdülhak Şinasi Hisar (1888-1963). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 16,* 673-690.

Üzüm, M. (2021). *Son dönem Osmanlı düşünürü Ali Rıza'nın ahlak anlayışı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Uşak Üniversitesi, Uşak.